

Magne Gjerstad:

Retorisk kritikk eller kritisk retorikk?

Retorikkfagets forhold til samfunnsvitenskapelige tekster

Denne artikkelen skisserer en kritisk og innholdsorientert retorisk kritikk av samfunnsvitenskapelige tekster, og tar for seg hvordan disse tekstene i varierende grad ignorerer eller også undertrykker alternative og konkurrerende virkelighetsforståelser. Denne oppfatningen av retorikk som en teksts virkelighetsdefinerende, og ikke nødvendigvis intenderte maktutøvelse, bryter med enkelte av retorikkfagets retorikkoppfatninger, og det her foreslåtte kritiske prosjektets plass innenfor den retoriske tradisjonen, og dermed også innenfor et moderne retorikkfag som ikke foretar en skarp grenseoppgang mot diskursanalysen, forsvares derfor.

Retorisk kritikk av samfunnsvitenskapelige tekster burde vært en utbredt og selvsagt praksis både innenfor og utenfor akademien fordi det i dag neppe fins noen andre tekster som har større makt *som tekst*. Riktignok har både reklame og medias nyhetsdekning stor påvirkningskraft. Disse skylder imidlertid *gjentagelsen* sin makt. Man kunne kanskje også nevne lovtekster og departementale forordninger i en maktsammenheng, men disse skylder *sanksjonsapparatet* sin makt. Samfunnsvitenskapene skylder derimot ingen andre enn sine tekster sin makt. De er tekstene om de andre tekstene – tekster som behandler andre tekster i vid betydning: ytringer, handlinger, motivasjoner osv. Deres

makt ligger i fortolkning og omfortolkning, i en funksjonsorientert reduksjon av disse andre tekstene. Samfunnsvitenskapelige tekster (eller forståelsesrammer som er hentet fra slike) er ikke som mer åpenbare ”makttekster” bare et redskap for formidling av beslutninger, men legges til grunn når beslutninger skal treffes og ikke minst aksepteres – de produserer makt. Dette har selvsagt etter hvert gitt også institusjonell makt innenfor utredning og undervisning, men igjen er det bare tekstene som kan legitimere denne – eller kan de det?

Gir samfunnsvitenskapelige tekster en sannere, riktigere eller på andre måter mer *fruktbar* tilnærming, som det gjerne heter, til

den sosiale verden enn andre tekster? Er det i stedet slik at den samfunnsvitenskapelige diskursen har blitt selvlegitimerende¹ gjennom sin genremessige og institusjonelle avgrensning mot andre typer tekster eller forståelse – gjennom de regler som en av igangsetterne² av amerikansk vitenskapsretorikk mente legitimerte én versjon av virkeligheten og diskrediterte andre konkurrerende versjoner? At den enkelte samfunnsforsker, ved å tilfredsstillte interne vitenskapelige krav samt skrive innenfor den vitenskapelige genren, får del i den kollektivt oppsamlede troverdighet, trenger selvsagt ikke i seg selv å anses som problematisk. Talsmenn for samfunnsvitenskapen vil hevde at vitenskapelige regler og genretrekk faktisk sørger for å gi samfunnsvitenskapelige tekster en kvalitet som tilsier at de også bør tas mer seriøst enn andre tekster. Selv om man skulle stole på disse forsikringene (hvilket jeg ikke tror man bør), står det likevel tilbake at samfunnsvitenskapene *vurderes internt, men virker eksternt*. I et større perspektiv står det også tilbake at samfunnsvitenskapen etter hvert selv danner konteksten for vurderingen av den fortløpende vitenskapelige produksjonen. De samfunnsvitenskapelige tekstene blir ikke vurdert opp mot alternative virkelighetsforståelser, men enten opp mot andre samfunnsvitenskapelige tekster eller av folk som er sosialisert inn i den samfunnsvitenskapelige forståelsen av verden.

Hvorvidt de versjoner av virkeligheten som den samfunnsvitenskapelige diskursen prioriterer, (fortsatt) kan sies å være riktige eller mer nyttige enn andre versjoner som samfunnsvitenskapene forholder seg objektiverende, konkurrerende og inter-

venerende til, kan man bare finne ut dersom man studerer de enkelte samfunnsvitenskapelige tekstene ved hjelp av andre perspektiver enn de faginterne. Retorikere og andre tekstforskere som kunne bidratt med nye lese måter, har imidlertid holdt seg unna disse tekstene. Denne forbigåelsen³ eller motstanden⁴ kan ha flere årsaker. Manglende motivasjon spiller rimeligvis en rolle, men denne henger igjen sammen med hvilket perspektiv man anlegger på disse tekstene eller på tekster generelt. De samfunnsvitenskapelige tekstene blir nemlig ikke problematiske og dermed interessante innenfor et hvilket som helst retorisk perspektiv. Innenfor noen retoriske perspektiver blir de ikke engang retoriske. Innenfor andre perspektiver igjen blir de bare retoriske slik alle tekster er retoriske. Denne artikkelens formål er å streke opp et retorisk perspektiv som gjør de samfunnsvitenskapelige⁵ tekstene sentrale innenfor retorisk kritikk.

1 Hunter (1990), s. 20, formulerer det slik: "How much of science, and social science in particular, is an expression of mutual celebration?"

2 Wander (1976), s. 226.

3 Ingen av de 116 artiklene RS har publisert etter starten i 1997 tar for seg samfunnsvitenskapelige tekster.

4 Vickers (1988), side 439, avviser for eksempel som meningsløst prosjektet, *Rhetoric of the human sciences*, som han så vidt har sett omtalt. Og en nåværende retorikkprofessor ved Universitetet i Oslo hevdet at: "Retorikk er blitt et akademisk moteord. I boktitler fra de siste årene dukker retorikken opp nær sagt overalt: (...) *The Rhetoric of Science osv.*" (Andersen (1995), s. 5).

5 Her kunne også humaniora inkluderes under den bredere betegnelsen humanvitenskap, særlig ettersom vitenskapsretorikken i USA gjerne opererer med betegnelsen *human sciences*. I praksis har man likevel og så der i overveiende grad holdt seg til samfunnsvitenskapene sosiologi, pedagogikk, psykologi, statsvitenskap, sosialantropologi osv., kanskje fordi litteraturvitenskap, arkeologi osv. i mye mindre grad kan anses som konkurrerende viten med politisk relevans.

Samfunnsvitenskapelige tekster som uproblematisk

Det mest nærliggende svaret på den manglende retoriske kritikken av samfunnsvitenskapene er, som vi allerede har vært inne på, at samfunnsvitenskapenes tekstmakt ses som et legitimt uttrykk for deres fortrefelighet. Retorisk kritikk motiveres gjerne av en eller annen form for misnøye med tekster, og det kan tenkes at retorikere og andre tekstforskere ikke ser på samfunnsvitenskapelige tekster som problematiske i en maktsammenheng. Den retoriske kritikken har tross alt i stor utstrekning selv anvendt samfunnsvitenskapelige metoder og identifiserer seg kanskje med samfunnsvitenskapen. I den begrensede grad man interesserer seg for vitenskapelige tekster, er det i formidlingsøyemed. Sin kritiske energi kanaliserte i stedet retorikere og diskursanalytikere mot de samme "tekstene" som også samfunnsvitenskapen går løs på. Vi kan forestille oss tekstgenrene plassert i et hierarki etter hvor stor virkelighetsdefinerende makt de har – og for så vidt også etter hvor høyt de plasserer sine kompetente brukere i sosiale hierarkier. I dette hierarkiet sparker både retorikere, diskursanalytikere og samfunnsvitere nedover.⁶

6 Dette er svært tydelig innenfor den såkalte kritiske diskursanalysen og for så vidt også innenfor den mindre kjente kritiske retorikken, assosiert med arbeidet til R. E. McKerrow (Jasinski 2001) som overskriften til denne artikkelen låner navn fra. Når samfunnsvitenskap er sjelden gang analyseres av den kritiske diskursanalysen, er det høyreavvikene som får gjennomgå. I *Ideology* tar for eksempel Teun van Dijk (1998) for seg en åpenbart tvilsom bok, *The End of Racism*, og påviser på en overbevisende måte at den er rasistisk. I kapitlet *Our ideological and social enemies and Us*, kunne man kanskje likevel eller nettopp derfor forvente å finne noen refleksjoner over hvordan slik antirasisme styrker venstreorienterte samfunnsforskere selv, men

Den andre årsaken til manglende motivasjon kan være at selv om man øyner maktproblematikken, anser man at vitenskapens egen selvkritiske praksis er et tilstrekkelig korrektiv, og at denne også innbefatter en språklig selvkritikk. I tillegg kan man ha en overdrevet ærbødig oppfatning av at det krever fagkompetanse å forholde seg til andre vitenskapers tekster. Grunnen til at jeg avviser en slik situasjonsbeskrivelse, er ikke bare min egen erfaring med en samfunnsvitenskapelig tekst som både problematisk og lett tilgjengelig, men også det medfølgende inntrykket av manglende intern fagkritikk.⁷ Jeg tror forskere bruker forsvinnende liten tid på å kritisere sine kolleger og at den lille fagkritikken som fins, stort sett utøves på en forutsigbar måte som tekstene til de mer erfarne forskerne allerede er tilpasset. Retorisk kritikk kan bidra til å gjøre denne fagkritikken mindre forutsigbar ved ikke bare å vurdere hvorvidt argumentasjonen henger sammen og er fullstendig nok, men ved også å studere hvilket bilde av virkeligheten den aktuelle vitenskapelige kategoriseringen og begrepsbruken gir og hvordan dette bildet forholder seg til eventuelle andre virkelighetsbilder.

men fokuset er utelukkende på de andre:

"Ideologies are often formulated, explicitly or implicitly, as attacks against ideological opponents or enemies. Anti-Communism has been the most prominent example [...] We may therefore expect (...) that the ideological conflict presented in his book will be articulated in starkly polarized terms, where all They think is inherently bad, and all We think is inherently good." Det har ikke slått van Dijk at dette er en nokså treffende beskrivelse av hans egen bok.

7 Under fortolkningen av en relativt viktig lærebok i kriminologi, *Kan fengsel forsvares?* (Mathiesen 1995), ble jeg forbauset over mangelen på intern fagkritikk. På tross av etter mitt syn lett påviselige faglige/argumentative svakheter, finner man bare vennligsinnete referanser til boka (Gjerstad 2001, 2003b).

Samfunnsvitenskapelige tekster som formålsrettede

Et viktig hinder for en slik kritisk vitenskapsretorikk er retorikkfagets avgrensning til intendert overtalelse⁸ eller formålsrettet kommunikasjon som sitt spesielle studieobjekt – eller kanskje retttere sagt sin *oppgave*: Det som gjerne skal skille retorikkfaget fra andre tekstdisipliner er et særskilt tekstperspektiv eller en spesiell teksttype, tekster som blir forstått som – eller er⁹ – formålsrettede/intenderte. Ettersom samfunnsvitenskapelige tekster stort sett må sies å skjønne sine *egendefinerte* formål godt, faller de dermed utenfor interessefeltet til en retorisk kritikk som er uvillig til å gå utover hva kommunikasjonsdeltagerne selv forstår som formålet med kommunikasjonen.¹⁰

8 Retorikkens prioritering av den intenderte overtalelse har fått kritikk tidligere i RS. Kjell Lars Berge skriver i nr. 6, 1998, at dette "retorikksynet implisitt forutsetter en tradisjonell overføringsmodell i sin forståelse av kommunikasjon (...) [som ligger] ikke så langt fra de litt banale teknologiske modellene."

9 At det i grunnen krever en stor forskningsinnsats å slå fast hvilke tekster som etter dette kriteriet skal falle inn under retorikkens domene, bekymrer ikke retorikere som ønsker å avgrense retorikken på denne måten. På den andre nordiske konferansen i retorikk i København våren 2003, presenterte for eksempel Charlotte Jørgensen og Merete Onsberg et begrep om noen tekster som "rhetorically born" til forskjell fra andre. Denne metaforen er symptomatisk for hvor uproblematisk dette kriteriet står i retorikerens bevissthet: Undersøkelser for å fastslå den enkelte teksts opphav ble ikke skissert. Hvilke tekster som er født retorisk skal fastslås ut fra genretilknytning i forkant av den retoriske analysen.

10 Retorikkfaget opererer med mange typer formål – fra de kommuniserendes egne oppfatninger av hensikten med kommunikasjonen til mer etisk gjennomtenkte formål definert av retorikkfaget selv og ennå ikke fullt ut (an)erkjent av de kommuniserende selv. Fjerner man seg langt nok fra de kommuniserendes selvforståelse designerer ordet formål bare ens eget kritiske ståsted, samtidig som det likevel unngår å bryte

For å se denne begrensningen skal vi ta utgangspunkt i at all tekstproduksjon innebærer at et subjekt (eller flere) eksternaliserer indre tekster. Forskjellene på indre og ytre tekst er selvsagt mange. Det er for det første alltid snakk om *flere* indre tekster eller stemmer eller meninger som gjennom tekstproduksjonen blir til én tekst om gangen.¹¹ Disse indre tekstene kommer for øvrig fra andre tekster subjektet har lest/hørt eller fra tekstliggjorte erfaringer. Subjektet kan dermed betraktes som et sted hvor ulike tekster ikke bare kombineres på mer eller mindre forutsigbare måter, men der også enkelte tekster gis forrang i den konstante sammenligningen av ofte innbyrdes motstridende tekster/tekstfragmenter, og dermed får gi mening til de øvrige. Dette er hva som ligger i den såkalte postmoderne desentreringen av subjektet som Kjeldsen tidligere i RhS har formulert slik:

Som modtagere er vi omgivet af en endeløs strøm av ytringer eller "stemmer". I forsøget på at gribe denne fragmentariske virkelighed sætter vi udvalgte "stemmer" sammen til mentale mosaikker. På denne måde skaber vi retoriske ytringer som ikke empirisk kan lokaliseres, fordi de ikke eksisterer som konkrete og afgrænsede ytringer. De eksisterer kun som mentale mosaikker i enkeltindivider eller i diskursive fællesskaber¹².

Kjeldsen arbeider med en fragmentarisk, multimodal medie verden med lagvis strukturerte avsendere og mottagere som aldri

med retorisk kritikk som formålsoverorientert til forskjell fra andre tekstdisipliner.

11 Billig (1996) er en av dem som konsekvent anvender en modell som minimerer forskjellene mellom indre (tanke)prosesser og ytre (tekst)prosesser, men innsikten går tilbake til Volosinov som allerede i 1929 slo fast at: "there is no such thing as experience outside of embodiment in signs" (Volosinov (1929/1973), s. 85).

12 Kjeldsen (2001).

leser en hel tekst ferdig før de haster videre, og det kan være grunnen til at han finner situasjonen like kaotisk på begge sider av skillet mellom indre og ytre tekst. Situasjonen er imidlertid annerledes innenfor samfunnsvitenskapen (og ikke minst innenfor historiefaget),¹³ og jeg vil derfor heller peke på den orden en ytre tekst her kan skape i det indre kaoset enten den nå leses eller skrives: Selv om subjektet er omgitt av og inneholder en mengde ytringer, samler bevisstheten seg i lesning og skriving om én tekst av gangen, en tekst som kan "skape klarhet" eller "rydde opp" i subjektet.¹⁴ Dette kan ofte være den viktigste motivasjonen bak både lesning og skriving, og da særlig når det kommer til litt "tyngre" tekster som de samfunnsvitenskapelige.

For det andre vil disse samtidige indre tekstene som resulterer i enkeltstående ytre tekster, være svært forskjellige. Tekstene, tekstfragmentene eller "stemmene" vil ikke bare variere i styrke, men være av forskjellige type. De langt fleste vil være proposisjonelle, og sånn sett kandidater for inkludering i den ytre teksten. Noen av disse kan til og med stå på en liste over ting som skal være med i den ferdige teksten. Det er kanskje når

det kommer til dette proposisjonelle eller kunnskapsmessige at Kjeldsens situasjonsbeskrivelse mest treffende viser det tilfeldige ved hvor man finner tekstene, altså på utsiden eller innsiden. Men de indre tekstene er selvsagt ikke bare proposisjonelle. De kan også være formulert som ønsker og krav. Jeg nøler med å sammenligne disse forskjellige indre teksttypene med talehandlinger, ikke bare fordi de selvsagt ikke er handlinger før de ytres, men også fordi det indre proposisjonelle innholdet kan regnes som rene lokusjoner som gis illokusjonær kraft bare gjennom den minimumsintensjonen subjektet har om å skape en tekst.¹⁵

Men om de forskjellige typene indre tekst kan regnes som en type foregripende talehandlinger eller ikke, er det iallfall klart at noen av disse tar form av hva vi med rimelighet kan kalle intensjoner eller motivasjoner (indre tekster/tekstsamlinger kan kategoriseres også ved hjelp av andre begreper: selvidentitet, verdensbilde, holdninger, osv.) Bortsett fra den nevnte "nå må jeg bli ferdig", kan vi tenke oss flere typer og et varierende stemmolum, knyttet til både illokusjonære handlinger og perlokusjonære effekter. Det gjelder ikke minst den nevnte listen som jo kan regnes som intendert: Hvorvidt denne springer ut av subjektets egen bearbeiding av tidligere

13 Jf. Tønnessons (2001) studie av historiefaget som viser nettopp enkeltteksters evne til å samle og ordne den "endeløse strømmen av ytringer", dvs. deres flerstemmighet.

14 Merleau-Ponty (1994) omtaler det indre kaoset som en summing, og mener at denne kan avbrytes av en tekst som optager hele vor ånd. Volosinov (1929), s. 96, formulerer det slik: "The outwardly actualized utterance is an island rising from the boundless sea of inner speech." I Norge er det særlig Johan L. Tønnesson som har arbeidet for å erstatte utdaterte, men fortsatt utbredte overførings- eller uttrykksmodeller for kommunikasjon med en slik tekstforståelse: "Når forfatteren skriv ein tekst, går det føre seg ein dialog – gjerne også ein polylog, ein samtale mellom eit heilt kor – inne i forfatteren. Dei ulike stemmene representerer, i tråd med det som er sagt ovanfor, ulike tekstar somno får spele saman mot einannan (Tønnesson (2002), s. 20).

15 Denne prosessen kalles gjerne "autokommunikasjon" eller "autopoiesis" (dvs. selv(menings)skapning), men ettersom denne termen gir et inntrykk av ensomhet og isolasjon, hvilket både Tønnesson og Berge medgir (Tønnesson 2002), bruker jeg den ikke. Berge skriver: "Forståelsen av hvordan meningsskaping skjer, har fått mange av oss til å mene at det vi gjør når vi skaper tekster, ikke er å forholde oss til eller kommunisere med en eller annen person eller gruppe som vi kjenner mer eller mindre godt. Det vi først og fremst gjør, er å forholde oss til og kommunisere med oss selv" (Berge (2002), s. 235). Hvis en i stedet lar være å regne de indre stemmene som ens egne stemmer, blir inntrykket et annet. Da kommuniserer en med andre, eller andre kommuniserer i en, allerede før en har eksterialisert noen tekster.

tekster/tekstliggjorte erfaringer eller består av et oppdrag det forholder seg lojalt til, spiller ingen rolle for analysen av teksten. Kontekstuelte definerte formål fungerer slik på samme måte som intensjon forstått som subjektets hensikter, og legger de samme begrensninger på analysen.

Dette betyr at det ikke blir tilstrekkelig å forholde seg til et mer avansert intensjonalitetsbegrep som det Kjell Lars Berge tidligere har presentert i RhS.¹⁶ Han sier her at intensjonalitet ikke nødvendigvis er forfatterens hensikt, men noe mottakerne tilskriver teksten i tråd med reglene for den aktuelle yringskonteksten som teksten indekserer (signaliserer) at den hører til innenfor. Det fins kort sagt normer som kvalifiserer teksten for en viss kommunikasjonskontekst – som forteller leseren hvilken yringskontekst teksten skal plasseres i og dermed hva slags intensjonalitet eller rettethet teksten skal tilskrives – dersom den skal leses på en relevant måte.

Hvilke formål/intensjoner vil så *innenfor* denne kvalifiserte kommunikasjonskonteksten kunne være relevante for den retoriske kritikken av samfunnsvitenskapelige tekster?

For det første er det klart at der hvor teksten ikke realiserer kommunikasjonskontekstens intensjoner/formål, forholder retorikkfaget seg til et pedagogisk problem. Man isolerer som tekstens formål noe som enten er formulert i analyseteksten, i tilstøtende dokumenter (for eksempel læreplaner), i generelle idealer (som de vitenskapelige normene), eller som funn som trenger formidling, og bruker dette som vurderingsgrunnlag ved å spørre om teksten (eller genren) klarer å realisere dette formålet. Formål/intensjon fungerer uproblematisk og selvfølgelig som hensikter forfatteren ikke nødvendigvis har, men iallfall er forpliktet til å ha. Problemet for kritikken

av samfunnsvitenskapen er her at faglig innhold og faglige forutsetninger behandles som et formål som teksten som *formidling* skal vurderes i forhold til, med andre ord at det faglige innholdet unntas kritikken.

Det som gjerne kjennetegner en kritisk til forskjell fra en pedagogisk eller rådgivende innstilling, er at den i stedet går inn i tekstenes innhold, det vil si – hvis vi stadig skal holde oss innenfor den kvalifiserte kommunikasjonskonteksten – hva teksten gjør i forhold til det M.A.K. Halliday kaller diskursens felt – ”det som skjer (...) det deltakerne er opptatt med.”¹⁷ Det sentrale blir ikke hvorvidt teksten klarer å realisere visse forhåndsutvalgte formål, men hva tekstens formål faktisk kan sies å bestå i. Man forutsetter ikke bare gode intensjoner (eller at intensjonene er gode), men forsøker i tillegg å påvise andre og eventuelt motstridende, kanskje endog – hvis man legger til grunn et tradisjonelt intensjonsbegrep – skjulte intensjoner.

Forskjellen fra den førstnevnte pedagogiske tilnærmingen er at man nå undersøker den kvalifiserte kommunikasjonskontekstens intensjonalitet, i stedet for bare å legge den til grunn som evalueringsstandard for analysen. Man kommer imidlertid ikke så mye lenger så lenge man slik fortsatt begrenser seg til den mening enten forfatteren alene (tradisjonell intensjon) eller også (eller bare) leseren legger i teksten (utvidet intensjonalitet). For å kunne gi leseren (og forfatteren) en annen oppfatning av teksten enn hun allerede har, bør retorisk kritikk i stedet kunne bevege seg utover den kontekst og den lesning teksten er ”ment for” eller alminneligvis fungerer i. Intensjonalitet kan definitivt være en fornuftig begrensning, også for kritikken. Her er det nok å tenke på den type religionskritikk som nettopp går ut på å tilskrive religiøse tekster en intensjonalitet de ikke har, først

16 Berge (1998).

17 Halliday (1998), s. 76.

og fremst naturvitenskapelige pretensjoner. Samfunnsvitenskapelige tekster må likevel kunne leses inn i andre og mer overordnede kontekster som de i utgangspunktet ikke er ment for, men som deres meningsskapende ressurser likevel kan sies å fungere innenfor.

Kommunikasjonskonteksten kan nemlig sies å ha flere nivåer: Halliday skiller her mellom situasjonskonteksten og kulturkonteksten.¹⁸ Situasjonskonteksten er den umiddelbare brukskonteksten hvor saksforhold behandles og relasjoner samtidig etableres. Innenfor vitenskap er det den første saksforhold-delen av denne (diskursens felt) som utgjør den kvalifiserte kommunikasjonskonteksten hvor teksten finner sin relevante lesning. Kulturkonteksten er den større konteksten som gir mening til det som foregår i situasjonskonteksten. Halliday har ikke så mye å si om kulturkonteksten, men anbefaler "at man bygger inn en sammenheng" til den når man analyserer tekster i situasjonskonteksten ettersom man uten "de uttalte antagelsene" i kulturkonteksten neppe kan gripe meningen i situasjonskonteksten.

Selv om forfatter og leser ikke forholder seg til denne grunnleggende kulturkonteksten, fungerer tekstene altså likevel innenfor denne. Det er ikke noe annet enn tekstene som skaper og gjenskaper kulturkonteksten. Og selv om iallfall samtids-tekster i høy grad er bundet til en særskilt situasjonskontekst, gjelder ikke det for de begreper, kategorier, eksempler, beskrivelser, metaforer, argumenter og forklaringsmåter som tekstene inneholder. De overføres via kulturkonteksten (betraktet som Kjeldsens endeløse strøm av ytringer eller "stemmer") til andre situasjonskontekster. Kritikken bør derfor ikke pålegge seg selv de tolkningsbegrensninger som i dette tilfellet ikke ligger i å begrense seg til hva forfatteren har

ment, men til hva som teller som mening i den aktuelle situasjonskonteksten.

Her kan det selvsagt innvendes at den fortolkning som på denne måten bryter opp den kvalifiserte kommunikasjonskonteksten, produserer en mening som ingen oppfatter eller forholder seg til. At de kommuniserende ikke forholder seg aktivt til den, betyr imidlertid ikke at de ikke merker noe til den. At de kommuniserende ikke allerede forholder seg til kulturkonteksten, til diskursen, til ordenes herredømme over dem, gjør en analyse av dette aspektet ved tekstene desto mer lovende. Kulturkontekstens uttalte premisser er ikke nivået for det selvsagte, men et nivå det er eller burde være strid om, et nivå som definerer handlingsbetingelser, og ikke minst et nivå som samfunnsvitenskapen i dag kan sies å dominere. I den alminnelige, også samfunnsvitenskapelige kommunikasjonen tas mye for gitt, og man er opptatt av den begrensede mening det er meningen man skal beskjefte seg med. De begreper vi dermed tilvennes, vil likevel i den bredere kulturkonteksten påvirke eller bestemme vårt syn på verden, oss selv og vår plassering av oss selv og andre i denne verden.

Poenget er at formålet eller intensjonaliteten bare utgjør en liten del av den totale meningsskapingen som er både forutsetningen for og overskuddsproduktet av den i kommunikasjonskonteksten fokuserte meningsskaping. Selvsagt kan noe av *overføringsverdien*, som det gjerne heter, være eksplisert i teksten og sånn sett en del av intensjonaliteten. Overføringsverdien av samfunnsvitenskapelige tekster vil imidlertid alltid være større enn det som sies eller i utgangspunktet oppfattes, og det er nettopp denne ufokuserte meningen det bør være den retoriske kritikkens (og diskursanalysens) oppgave å avdekke. Den fokuserte mening er jo nettopp allerede fokusert.

Det er bare ved slik å gå utover den i situasjonskonteksten relevante lesningen at

18 Halliday (1998), s. 115.

retorisk kritikk kan gi et bidrag til faglig selvrefleksjon. Forskere har i langt større grad enn andre, eller kanskje alene, et ansvar for også de ikke-intenderte effekter av sine tekster. Ricca Edmondson sa det slik i 1995: "...to ignore what readers make of sociological claims is in effect to *decrease* the truthfulness of sociological accounts".

Samfunnsvitenskapelige kontra naturvitenskapelige tekster

Det var nettopp dette at samfunnsvitenskapene fungerer også utenfor sin egen kontekst ved å produsere versjoner av virkeligheten med sosiale og politiske konsekvenser, som fra 70-tallet av motiverte en retorisk kritikk av dem i USA. At man på den store Wingspreadkonferansen i 1970 om retorikkens fremtid som det fortsatt skrives bøker om¹⁹, ble enig om å prioritere hva teksten gjør uavhengig av intensjon, kan ses som en forutsetning for denne kritikken:

The critic becomes rhetorical to the extent that he studies his subject in terms of its suasive potential or persuasive effect. So identified, rhetorical criticism may be applied to any human act, process, product, or artefact which, in the critic's view, may formulate, sustain, or modify attention, perceptions, attitudes, or behaviour. [...] The effort should be made to expand the scope of rhetorical criticism to include (...) the event or transaction which is unintentionally as well as inten-

19 Enos og McNabb (1997). Edwin Black er en av konferansens deltagere som i denne boken fastholder sin motstand mot konferansens utvidelse av retorikkbegrepet: "[Rhetoric's] objects of study have always and uniformly been conceived as products of artifice, products of human will, adaptive and purposeful," (Black (1997), s. 25).

tionally suasive. (...) self-persuasion (...) is within the purview of the rhetorical critic.²⁰

Konferansen anbefalte også under punkt 3 i den 16-punktets slutterklæringen at et særlig fokus rettes mot samfunnsvitenskapen.

Hvorvidt disse anbefalingene er fulgt opp, er selvsagt en annen sak. Riktignok kan man fra åttitallet av snakke om vitenskapsretorikk som et fagfelt i USA, men da til dels på utsiden av retorkmiljøet som heller ikke i USA har vært delat positivt innstilt til å forlate intensjonaliteten som veiledende for analysen og som fagmarkør eller til (dermed) å (kunne) ta inn samfunnsvitenskapelige tekster. Denne motviljen både i USA og her hjemme kan etter mitt syn ha sammenheng med at vitenskapsretorikken som navnet tilsier, ikke nøyer seg med å ta for seg samfunnsvitenskapen, men også har tatt på seg den langt mer problematiske "hard case"-oppgaven det er å gi naturvitenskapelige tekster en retorisk kritikk: I stedet for å holde fast ved at det retoriske aspektet ved vitenskapelige tekster ligger i deres *konkurrerende* konstruksjoner av samfunnet, har man beveget seg henimot å mene at det retoriske ligger i at (også) vitenskapene er argumentative. Det gjelder selvsagt også naturvitenskapen. Men ved å inkludere naturvitenskap på denne måten, blir maktperspektivet uklart ettersom man neppe kan hevde at den naturvitenskapelige versjonen av *naturforhold* er en konkurrerende versjon. Det er med andre ord vanskelig å oppfatte retorifiseringen av naturvitenskapen som kritisk selv om dét er inntrykket som av og til gis når naturvitenskapen beskyldes for å være retorisk eller "konstruert". Anvendelsen av naturvitenskap kan man selvsagt sette spørsmålstegn ved. Når det kommer til kunnskapsproduksjonen er det imidlertid utelukkende den samfunnsvitenskapelige typen

20 Bitzer/Black (1971).

det gir mening å oppfatte som alternativ og vilkårlig²¹. Bare naturvitenskapelig kunnskapsproduksjon kan regnes som sann i en alminnelig betydning av ordet, og dermed som irrelevant for retorikkfaget.

Problemet dette utgjør for kritikken av samfunnsvitenskapen er at ingenting har tjent samfunnsvitenskapen bedre enn assosieringen med naturvitenskapen. Hvis samfunnsvitenskap er retorisk, men bare retorisk på samme måte som all vitenskap er retorisk, forsvinner ganske enkelt det kritiske perspektivet. Få kritikere av samfunnsvitenskapen distanserer seg likevel fra denne "kritikken" av naturvitenskapen eller for så vidt fra den pedagogisk orienterte retoriske analysen av samfunnsvitenskapen. Riktignok prioriterer enkelte vitenskapsretorikere samfunnsvitenskapene,²² men behandlingen av ikke bare natur- og samfunnsvitenskap, men dermed også implisitt rådgivning og kritikk under ett, fører likevel til en svekkelse av det kritiske prosjektet. Ved sjelden å bli presentert i egne antologier og egne teoretiske essays,²³ fremstår den retoriske

kritikken av samfunnsvitenskapelige tekster som i beste fall uklar.

Samfunnsvitenskapelige teksters forhold til klassisk retorikk

Dette blir ikke minst tydelig når det kommer til relateringen av vitenskapsretorikk til klassisk retorikk representert ved Aristoteles. Den retoriske kritikken av samfunnsvitenskapen kan nemlig i motsetning til (natur)vitenskapsretorikken gis relevans i forhold til *Retorikken*. Den innebærer ikke et brudd med den retoriske tradisjonen, men bare enda en nytolkning.

Det er i dag vanlig å henvise til Aristoteles for å forsvare retorikk som intendert overtalelse. Man bruker også å hevde at *Retorikken* ikke er skrevet med tanke på kritikk. Aristoteles har til og med blitt brukt mot vitenskapsretorikken med henvisning til at han unntok vitenskap fra retorikkens domene²⁴. Alle disse tre argumentene er etter mitt syn mer eller mindre anakronistiske. Strengt tatt skrev Aristoteles sin bok utelukkende med henblikk på folkeforsamlingen. Dette har likevel ikke hindret retorikkfaget fra å utvide sitt tekststoff under henvisning til at man jo har beholdt

21 Det vilkårlige ved samfunnsvitenskapen så Kenneth Burke (1969) allerede i 1947: "Here is a major reason why rhetoric, according to Aristotle "proves opposites". When two men collaborate in an enterprise to which they contribute different kinds of services and from which they derive different amounts and kinds of profit, who is to say, once and for all, just where "cooperation" ends and one partner's "exploitation" of the other begins? The wavering line between the two cannot be "scientifically" identified; rival rhetoricians can draw it at different places, and their persuasiveness varies with the resources each has at his command."

22 "...the social sciences float in the warm seas of unexamined rhetoric" (Nelson/Megill/McCloskey 1987).

23 "Vitenskapsretorikk" (Rhetoric of science/inquiry) er i liten grad institusjonalisert og det er vanskelig å snakke om feltet under ett. Det er dessuten strid om hva som kan regnes som vitenskapsretorikk. De som eksplisitt oppfatter seg som vitenskapsretorikere inkluderer gjerne folk som ikke har hørt om vitenskapsretorikk, som vitenskapsteoretikere, -sosiologer,

fagdissidenter osv, hvorav noen likevel bruker retorikktermen. Innenfor dette uoversiktlige bildet fins det en tendens til å konsentrere seg om samfunnsvitenskapene med iallfall antologi- og boktitler som begrenser seg til disse (Nelson/Megill/McCloskey 1987, Simons 1989,1990, Brown 1992, 1995, 1998). Utvalget er likevel gjerne mer inkluderende, og teorien behandler gjerne samfunnsvitenskap sammen med naturvitenskap som retorisk/konstruert (eller retorikk som epistemisk som det gjerne sies). Et unntak er Hunter (1990) som poengterer forskjellen på den sosiale og materielle verden i dette henseendet.

24 "...we have extended the range of rhetoric to include discourse types such as scientific texts that the ancients would have regarded as falling outside its purview" (Gaonkar (1997), s. 26).

Aristoteles' fokus på den intenderte overtalelse. Det er imidlertid ikke bare genrene som har forandret seg etter Aristoteles. Dersom man heller legger vekten på den sosiale og politiske konteksten, kan man med like stor rett hevde at hovedpoenget til Aristoteles *ikke* er overtalelsen som intendert, men språk som bevismiddel. Dette skulle for øvrig også ha støtte i Aristoteles åpningsord i *Retorikken* om at retorikk gjerne utøves tilfeldig.²⁵

Intensjon som vi jo utvilsomt finner formulert i *Retorikken*, er altså ikke nødvendigvis uttrykk for en faglig anbefaling hos Aristoteles, men kan heller ses som en uproblematisert selvfølghet hos ham og i hans tid. Likeledes kan overgangen til indirekte demokrati hvor den enkelte av oss ikke lenger tar til motmæle, men inntar rollen som vurderende tilskuer, innebære at hovedvekten bør legges på retorikkens kritiske funksjon og ikke på den produktive funksjonen som Aristoteles visstnok prioriterer.

I det hele tatt syns jeg det er vel så problematisk å sette parentes rundt *Retorikkens* oppfatning av språkets politiske/sosiale funksjon for å kunne ta inn alle typer "overtalende" tekster i retorikkfaget, som det er å sette parentes rundt intensjonen for å kunne inkludere vår tids mest innflytelsesrike samfunnsdiskurs. Et poeng her er det selvsagt også at nettopp tekster som ikke blir ansett som retoriske/overtalende, har desto større retorisk effekt.

Når det gjelder Aristoteles avvisning av vitenskap, så er den ikke relevant for samfunnsvitenskapen. Aristoteles mente ganske enkelt at retorikken ikke har noe å gjøre i nødvendighetens rike, at der hvor man kan nå en form for sikker kunnskap, det vil i dag si innenfor naturvitenskapen, er retorikken irrelevant. Dagens samfunnsvitenskap er imidlertid bygget opp, ikke av syllogismer,

men av enthymemer – og da ikke i form av forkortede syllogismer hvor bare selvfølgheter (nødvendige premisser) er utelatt. Enthymemer er resonnementer om ting som kunne vært annerledes, og bygger derfor på sannsynligheter. Det gjør for så vidt hva man kan kalle induktive vitenskaper som biologien også, men samfunnsvitenskapen bygger også på hva man oversetter med tegn²⁶ hos Aristoteles, og disse har ikke status som sannsynlige, men er bare uttrykk for hva det er allmenn enighet om. I tillegg kommer det at ikke bare premisene er usikre, men også slutningene som trekkes på bakgrunn av dem. Enthymemet som retorisk syllogisme svarer ikke bare til nødvendige premissers syllogismer, men også til nødvendige premissers tilsynelatende syllogismer.

Det usikre i samfunnsvitenskapenes premisgrunnlag begynner med premisser om særskilte fenomener som verdt å studere, fortsetter gjerne med disse som uttrykk for et "sosialt problem",²⁷ og i den videre fremstillingen forsøker man typisk nok å stive opp usikre resonnementer med mer nødvendige premisser hentet fra den materielle verden.²⁸ Samfunnsvitenskapene ville kort

26 Betydningen av eller forskjellen på "sannsynligheter" og "tegn" hos Aristoteles er det knyttet en del usikkerhet til, hvilket for så vidt går igjen i retorikkleksikonets definisjon av enthymemer som likevel kan anføres for å vise at enthymemer/sannsynligheter går utover hva vi i dag mener med induktiv tenkemåte: "Mens syllogismen er logisk sluttende, bygger enthymemet på sannsynligheter, og appellerer til tilhørernes meninger eller holdninger (...) Dets overbevisende kraft er avhengig av at tilhørerne godtar visse (uttrykte eller underforståtte) premisser (Eide (1999), s. 119).

27 Hvordan metaforen "problem" og krassere patologiske metaforer fungerer innenfor samfunnsvitenskapen (ikke minst hvilken samfunnsmessig privilegert rolle de gir forskeren) har blant annet Donald A. Schön (1992) behandlet.

28 Woolgar og Pawluch (1985) viser med begrepet "Ontological gerrymandering" hvor viktig det er

25 "At random" (Aristoteles 1995).

sagt, hvis også jeg tillates en anakronisme, vært inkludert av Aristoteles i *Retorikken*. Denne siste bruken av Aristoteles illustrerer for øvrig problemene ved et felles vitenskapsretorisk prosjekt.

Tilhører de samfunnsvitenskapelige tekstene diskursanalysen?

Det hittil skisserte studiet av samfunnsvitenskapelige tekster avviser både intensjonalitet som begrensning og tar for seg tekstenes innhold – deres betydningsproduksjon. Begge disse forhold kan brukes som argument for å henvise dette studiet til diskursanalysen på tross av at det konsentrerer seg om den politisk relevante meningsskapingen som kan anses som kjernen i Aristoteles *Retorikk*.²⁹ Samfunnsfagene har på forskjellige nivåer i dag stor innvirkning på hvordan vi oppfatter og regulerer forholdet til våre medmennesker. Å skyve det kritiske studiet av slike tekster over en faggrense basert på formålsrettethet og/eller innholdsorientering, gir retorikkfaget en begrenset rolle som pedagogisk tilrettelegger.³⁰

det er for også sosiale konstruktivister og holde noe mer håndfast opp mot de foranderlige sosiale fenomenene de behandler som konstruerte og ”mindre virkelige” enn de materielle fenomenene forskerne viser til. Dette mer håndfaste materialet består gjerne av data for en eller annen substans, fysiologisk prosess eller atferd.

29 Se for eksempel Christian Kock (2003) som distanserer retorikkfaget fra den kritiske diskursanalysens opptatthet av maktens kontroll gjennom betydningsproduksjonen ved å fremheve retorikkens orientering mot teksters nødvendige funksjoner, altså formål.

30 Retorikkfaget kan bli skadelidende også i denne begrensede rollen ved at innholdsvegring fører til isolering av virkemidler forstått som form, fra innhold. Å identifisere formale trekk ved suksessrike tekster for å kunne formgi også andre tekster, annet innhold bedre svarer til populære forventninger til hva retorikkfaget skal

Vi skal derfor se hvor u håndterlig dette skillet er i en ny artikkel av Merethe Flatseth som skiller mellom metafor som strategisk virkemiddel og dermed retorikk, og metafor som del av diskursen og dermed med makt over alle, både forfatter og leser³¹:

Språklig makt handler om å beherske virkemidler som bidrar til å skape eller fastholde virkelighetsbilder, makt til å bringe til taushet, til å konservere eller forandre. Dette er retorikkens område. Helt enkelt kan vi si at retorikk er noe vi bruker som subjekter for å påvirke, skape og endre meningsdannelsen i samfunnet. I den forstand er taleren et strategisk styrende subjekt. Han eller hun opptrer suverent i språket for å oppnå noe. Men en retorisk analyse kan lett tillegge språkbrukerne egenskaper og hensikter de ikke har (...) Når dette er tilfellet, har vi nærmet oss inn på diskursens område. I diskursanalyse og diskurst teori er mennesket ”fanget” i språket.

At subjektet i det hele tatt kan opptre suverent i språket, setter som nevnt mye nyere teori spørsmålstegn ved. Her er imidlertid spørsmålet om det på tross av dét i det hele tatt lar seg gjøre å operere med et skille basert på slik suverenitet. I Flatseths artikkel som handler om hvordan metaforiske forestillinger om seksualiteten som skitten opptrådte i abortdebatten i første halvdel av forrige århundre, tenderer iallfall skillet mellom det retoriske og det diskursive basert på

kunne yte, og utgjør også en fristelse for retorikere. Se for eksempel Leah Ceccarellis *Shaping science with rhetoric* hvor hun antyder at sosiobiologien Edward O. Wilson kanskje kunne hatt suksess med sitt prosjekt om å forene human- og naturvitenskapene hvis han hadde klart å anvende de samme tekststrategier (polysemic textual construction) som den berømte Schrödinger som forente fysikk og biologi i molekylærbiologien (Ceccarelli (2001), s. 169).

31 Flatseth (2003), s. 82.

subjektiv kontroll mot å bli reformulert som et skille basert på forandring, et skille basert på hvorvidt metaforen er uttrykk for en meningstilstand eller en unik meningshendelse, og dette er ikke helt det samme. Det Flatseth sier om den subjektive kontroll er basert på antagelser om gradforskjeller: "...han er i større grad et subjekt i språklig kamp", heter det om en, mens det om en tidligere bruk av metaforen heter: "I stedet for å være et retorisk redskap som brukeren anvender med hensikt, synes urenhetsmetaforen å tre frem som en diskursiv funksjon som begrenser hva det er mulig å si..." Om en ny utvidelse og omsnuing av metaforen (seksualitet som et glass vann), sier hun at "den er strategisk og retorisk, i den forstand at den er skapt for å understreke et nytt eller alternativt syn på seksualitet og for å endre den etablerte oppfatningen av saken."³² Igjen er den subjektive kontroll bare en påstand ("for å"), mens det Flatseth *viser* oss, er hvordan metaforen som en del av diskursen gjennomgår forandring (utvidelse, motsigelse) og dessuten demonstrerer sin makt over oppsiktsvekkende nok særlig den av hennes debattanter som gjør den mest kompliserte bruk av den.³³ Flatseths konklusjon bygger dermed slik jeg ser det på en forveksling mellom subjektiv kontroll og forandring:

Ut fra en status som død [tilstand] eller levende [hendelse] kan en vurdere om en tekst befinner seg på et retorisk eller diskursivt nivå. På det retoriske nivået har taleren makten over språket. På det diskursive nivået har språket selv fått makt over taleren.

32 Ibid., s. 97 og 100.

33 Karl Evang som hevdet å forsvare seksualiteten som like naturlig som å stille tørsten, men samtidig beroliget konservative elementer ved å si at normale mennesker likevel ikke vil drikke av en sølepytt eller "av et glass hvis kant er fettete av mange lepper". Ibid., s. 103.

Man kan hevde at diskursiv forandring er noe som skjer i oss, uten samtidig å hevde at det er noe vi har kontroll over, noe vi har intendert. Motsatt kan den mest standhaftige opprettholdelse av den diskursive orden være svært intendert. Det er også dette artikkelen til Flatseth viser på tross av et skille mellom diskursiv og retorisk som kunne vært sløffet i hennes artikkel uten å føre til noen dårligere forståelse av metaforers retoriske *virkning* på både forfattere og lesere innenfor abortdebatten.

Vi kan også merke oss at selv om Flatseth mener at det bør kunne skilles mellom diskursiv makt og retorisk makt, behandler hun begge makttypene samtidig i sin retoriske analyse. Hun foreslår ingen fordeling av hva hun oppfatter som enten diskursiv eller retorisk makt på to forskjellige fagdisipliner. Hun anbefaler med andre ord ingen faggrense basert på formålsrettethet eller intensjon. I forhold til hennes materiale ville en slik arbeidsdeling ikke vært mulig, og det gjelder etter alt å dømme for de fleste typer tekster.

Retorikk som studiet av makt i tekst

Jeg har argumentert for at de samfunnsvitenskapelige tekstene på grunn av sin ofte indirekte politiske og sosiale innflytelse bør gis en sentral plass innenfor en innholdsorientert retorisk kritikk som ikke begrenser seg til hvordan de fungerer innenfor den umiddelbare situasjonskonteksten. Som vitenskap bør videre den retoriske kritikken avgrenses ut fra hva som er dens studieobjekt og ikke ut fra hva som er dens oppgave. Det mest nærliggende blir da å definere retorikk som studiet av makt i tekst – og da ikke først og fremst av hva som oppfattes som makt/retorikk,³⁴ men heller hva som

34 Det er ofte uklart hva ordet retorikk viser til – faget retorikk eller det retoriske aspektet ved

trenger til retorisk analyse for å fremstå som makt/retorikk. Men da spør det selvsagt om maktbegrepet er noe bedre egnet til å avgrense et prosjekt for retorisk kritikk.

Hvis vi går til sosiologien, ser vi iallfall at makt kan oppfattes som så mangt, og mange av disse oppfatningene er parallelle til oppfatninger av språklig makt. Den makt som er knyttet til at rhetor realiserer sin intensjon, er således en type *byttmakt*: evnen til å sette sin vilje gjennom, hvor språk/retorikk fungerer som maktmiddel. Som med andre slike byttmaktmidler er de ujevnt fordelt, og innehaverne er dermed plassert i hierarkier. Disse kan man mene hun/han har oppnådd en posisjon i gjennom tilkjempet kompetanse eller/også kan man i stedet fokusere på den type *strukturell makt* som nettopp ordningen av genrekompetanser i hierarkier er uttrykk for. Fortsatt er vi imidlertid i en verden der språkbruk er uttrykk for individuelle interesser, enten det dreier seg om å overtale andre eller også oppnå en privilegert posisjon. Både individuelle interesser og den verden disse skal settes gjennom i, er imidlertid språklig konstruert. Som virkelighets-

tekster. I hverdagsspråket fungerer etter min oppfatning retorikk ofte som en beskyldning rettet mot språk(bruk) som på en eller annen måte gir et fortegnet virkelighetsbilde. I mer faglig sammenheng er denne betydningen sjelden. Gaonkar (1997), s. 34, klager til og med over at vi mangler et ord for retorikk i denne betydningen og synes dermed å avvise at ordet er tvetydig: "While in the realm of poetry we have a set of three differentiating terms for artist (poet), art (poetics), and output (poetry), we have in rhetoric equivalent terms for only artist (rhetor) and art (rhetoric) and none for output". Jeg mener at det nettopp er ikkeeksistensen av dette ordet, rhetora, som har medført at retorikktermen i dag oftere får referere til output, særlig ettersom vi jo har et annet ord for kunsten: retorikkfaget. Når jeg i strid med retorikkfagets mange forsvarstaler for retorikk bruker retorikktermen negativt som betegnelse på mer eller mindre illegitim maktbruk, er det output jeg refererer til.

bilder definerer tekster oss selv, andre og våre felles og individuelle handlingsrom. Dette er språk som overindividuell, intersubjektiv, diskursiv makt – også språk som en type strukturell makt.

Det er ikke bare retorikkfaget som har vanskeligheter med denne strukturelle makten. I samme grad som individet regnes som ansvarlig og velgende, underkjennes i vårt samfunn også den strukturelle makten – av individet selv eller andre. Dette viser seg i hverdagsspråkets metadiskursive ressurser som i stor utstrekning forutsetter intensjon. Byttmaktperspektivet har her et overtak på strukturell makt: En tekst er en død ting som vi bare i overført betydning kan gi aktørstatus ved å si at den gjør slik og slik. Subjektive intensjoner forutsettes i større eller mindre grad av ord som *språkbruk*, *strategi*, *virkemiddel*, og fremfor alt *overtalelse*. Det er alltid noen som bruker språket, virkemidlet, som overtaler, og fokus blir på disse, såfremt ikke noe annet sies. Dette har sammenheng med at vi i vår livsverden forutsetter at vi alle sammen til en viss grad er ansvarlige aktører, selvstendige subjekter som er opphav til våre egne handlinger/ytringer. Annerledes kan det neppe være i et samfunn med andre.

At vår kultur legger svært stor vekt på individets selvstendighet, betyr rimeligvis også at de fleste har en sterk subjektiv opplevelse av å ha egne intensjoner, av å selv skape ens liv og ens oppfatninger. De færreste opplever seg selv som bare en møteplass for ulike diskurser. Dette forklarer også noe av populariteten til den tradisjonelle definisjonen av retorikk som et instrumentelt hjelpemiddel. Bildet av selvstendige aktører er imidlertid både uklart og filosofisk problematisk. Det største erkjennelsespotensialet har generelt dessuten perspektiver som bryter med gjengs oppfatning. Spørsmålet blir hvorvidt retorikkfaget som moderne vitenskap fortsatt bør basere seg på denne gjengse oppfatningen av

et egendefinert subjekt med egendefinerte interesser – om det bør begrense seg til arbeidet med språklig byttemakt innenfor grensene til den diskursive eller strukturelle makten.

Samfunnsvitenskapelige teksters retorikk – definisjon og eksempel

Hvis vi vender oss til overtalelsen som retorikkens kjerne, så forutsetter dette ordet som nevnt i utgangspunktet intensjon. Overtalelse er navnet på en prosess der aktører utøver makt over hverandre med språk som virkemiddel. Når vi vraker intensjon, må vi i stedet se på tekstene selv som overtalende, og dette representerer uomtvistelig et avvik fra betydningen av ordet. Den viktigste meningen kan kanskje likevel reddes. Vi kan smake litt på ordet: Å overtale som det å tale over, og da tale over andre(s) taler. Dette innebærer at de andre talene, i vårt tilfelle om samfunnet, blir overhørt eller overdøvet – at de ikke får være med i den meningsskapende prosessen som skifter dem ut. En slik oppfatning av overtalelse innebærer at den ses i motsetning til noe annet – mest nærliggende herredømmefri kommunikasjon. Det sentrale blir da ikke subjektets overtalelse av hverandre, men hvordan og hvorvidt alle relevante, dvs. konkurrerende tekster får opptre i den analyserte teksten.

Hvis man slik jeg har gjort i den tidligere nevnte studien av en kriminologibok, på denne måten avgrenser overtalelsen/det retoriske til nettopp dette at én teksts virkelighetsbeskrivelse skjuler (overhører) eller undertrykker (overdøver) andre alternative virkelighetsforståelser, blir ikke alle tekster retoriske – *ingen tekster blir i utgangspunktet retoriske*. Det retoriske blir ikke noe man prinsipielt tilskriver en tekst på forhånd, slik retorikkfaget gjerne gjør med sine

forsvarstaler for overtalelse/retorikk, men noe kritikken må påvise i hvert enkelt tilfelle. For det første avgrenses det retoriske ikke bare til tekster som beskriver virkeligheten (det gjør på et vis alle tekster), men til tekster som i tillegg skjuler eller også undertrykker andre virkelighetsbeskrivelser. Det er bare privilegerte tekster som de samfunnsvitenskapelige som ved å glemme eller ignorere andre tekster også skjuler dem. Det sammen gjelder for undertrykking: Det er bare tekster høyt plassert i genrehierarkiet som ved å gi en skjev fremstilling av de andre virkelighetsbildene også undertrykker dem.

For å være mer konkret kan vi se på hva jeg nylig gjorde med den nevnte læreboken i kriminologi, *Kan fengsel forsvares?* av Thomas Mathiesen. (Jeg gjør med en gang oppmerksom på at Mathiesen har bestridt nesten alle mine vurderinger.³⁵ Når det gjelder det først behandlede prinsippet om å forlate den umiddelbare kommunikasjonskonteksten kan dette synes vanskelig når det kommer til en bok hvis tittel røper at konteksten er den bredest mulige: en kombinert debatt-/lærebok som også vender seg til myndighetene med sitt krav om at fengselsvesenet må bygges ned. Den konteksten som likevel ikke berøres av teksten og som forfatter/leser neppe er oppmerksomme på, er den relasjonelle konteksten – tekstens tilbud til leserne om en positiv gruppeidentitet med en komplementær fremvisning av negative kontrastidentiteter – kort sagt tekstens iherdige utnyttelse av den positive betydning det å være sterkt kritisk, og da særlig sterkt kritisk til fengslet, kan ha i forhold til lesernes selvidentitet. I dette perspektivet/denne konteksten blir det å være mot fengslet koblet til andre egenskaper som evnen til rasjonell tenkning og humanistiske verdier. Tekstens funksjon i denne konteksten er videre ikke kun et biprodukt, men muliggjør

³⁵ Se Mathiesen (2002), (2003a) og (2003b) samt Gjerstad (2001), (2003a) og (2003c)

at andre virkelighetsforståelser overhøres og overdøves, hvilket er definisjonen på makt/-retorikk i følge det forannevnte.

Hvis vi tar ignorering/overhøring først, tar denne form av en grunnleggende selektivitet på mange plan. For det første fins det bare lette motstandere i boka. For det andre velges det konsekvent en fremstillingsmåte som støtter opp under bokas konklusjon: Der situasjonen skal svartmales, fokuseres det for eksempel på samlet fangetall som jo har økt noe i de fleste land. Når det kommer til å vurdere virkningen av fengselsstraff, er det tvert i mot straffenivå det fokuseres på, hvilket gir et inntrykk av at virkningen er liten ettersom dette ikke får med at færre ville blitt dømt gitt den samme virkningen. Hvis vi ser på bokas overordnede struktur, består selektiviteten i bruken av selve begrepet kriminalitet. Ved å samle alle typer lovbrudd i en kategori og deretter vurdere etter tur forskjellige begrunnelser for fengselsstraff i forhold til denne samlede kriminaliteten, utelukkes langt på vei den mulighet at forskjellige begrunnelser for fengsel kan være legitime og virksomme overfor forskjellige typer kriminalitet. Det man bør merke seg her er at alle disse valgene per i dag er vitenskapelig legitime, og at de representerer en type retorikk/makt som man ikke kan få øye på uten å gå inn på tekstens innhold og spørre etter alternativer.

Dette gjelder for så vidt også tekstens mer aktive overdøving/understryking av alternative virkelighetsforståelser som teksten med sitt erklærte formål ganske enkelt ikke kan utelate, først og fremst rettferdigheten. Denne blir bare tilsynelatende representert og behandlet: Mathiesen foretar en kompliserende (og feilaktig – for øvrig det eneste punkt av kritikken Mathiesen godtar) lesning av en stor svensk offentlig utredning om forbrytelse og straff og konkluderer med at dennes syn på rettferdig straff er preget av ringslutning. På denne måten impliseres det at de som er for rettferdighet ikke helt vet

hva de egentlig mener – eller at de ganske enkelt motiveres av et sterkt ønske om å straffe. Det viktigste er imidlertid at denne lesningen lar teksten gli over fra den vanskelige rettferdigheten til det mer begrensede spørsmålet om den rettferdige fengselsstraffens nøyaktige lengde. Behovet for denne nøyaktigheten er langt fra selvsagt (ingen straff er dessuten mest unøyaktig), men skapt av Mathiesens presentasjon av en annen forsker som tror på en vitenskapelig nøyaktig fastsettelse av straffen. Slik kan Mathiesen unngå å behandle relevante utgaver av rettferdighetstenkningen og i stedet vie seg til den lette oppgave å demonstrere nøyaktighetens umulighet. Det mest illustrerende tilfellet av overdøving kommer imidlertid mot slutten av boka hvor tanken at fengselsstraff skulle hjelpe offeret konstant avvises ved at Mathiesen på vegne av offeret fastslår at hun ”som hovedregel intet [får] igjen for det, verken symbolsk, materielt eller sosialt.” Det åpenbart urimelige i denne påstanden viser dessuten at denne overdøvelsen ikke foretas av et ”strategisk styrende subjekt”, men viser en forfatter som er ”fanget i diskursen”, for å bruke Flatseths uttrykk.

Avslutning

Det vi ser av dette eksemplet er at oppfatningen av retorikk som teksters maktutøvelse gjennom overhøring og overdøving, er godt tilpasset den retoriske kritikken av samfunnsvitenskap. Ettersom den rammer tekster som når sine konklusjoner ved å utelate eller fordreie alternative oppfatninger, tekster som tar snarveien, skiller den mellom god og dårlig samfunnsvitenskap på en måte som skulle være i tråd med vitenskapelige idealer: I en streng tolkning innebærer disse at studieobjektene så langt råd er, bør rasjonaliseres og forsvares (det er med andre ord ikke nok å la dårlig artikulerede intervjuobjekter selv komme til

orde).³⁶ Denne veiledende retorikkdefinisjonen gjør heller ikke retorisk kritikk avhengig av en særskilt samfunnsbeskrivelse som grunnlag for kritikken, slik kritisk diskursanalyse/retorikk kan kritiseres for å ha gjort (se note 6). Det viktigste er likevel at den ikke på forhånd sier at teksten bare gir én versjon av virkeligheten (det har det jo uansett blitt vanlig å proklamere i sine forord), men krever undersøkelse av *hvilke* konkurrerende virkelighetsoppfatninger teksten eventuelt skjuler eller undertrykker, og *hvordan* teksten gjør dette.

Er så alle samfunnsvitenskapelige tekster retoriske i den betydning jeg har skissert og illustrert med eksempel Mathiesen? Kanskje i større eller mindre grad, men da blir det i så fall opp til den retoriske kritikken å skyve i riktig retning langs denne skalaen. En retorisk kritikk på dette grunnlaget vil som vi har sett måtte forholde seg til innholdet både i det som sies og det som utelates, og kan dermed ikke avgrenses mot diskursanalysen. Retorikkens tradisjonelle hovedanliggende – *hvordan* teksten gjør det – kan ikke besvares uten å spørre *hva* teksten gjør. Og dette *hva* kan ikke besvares bare positivt uten en påvisning av de (eventuelt) overhørte eller overdøvede alternative virkelighetsbeskrivelsene.

Et annet aspekt ved min definisjon av retorikk er at den ikke peker ut språklige, formmessige trekk ved tekster som retoriske. Et problem med retorikk som metodeakkumulierende vitenskap, er at særlig samfunnsvitenskapelige tekster etter hvert kan tilpasse seg disse metodene. Denne

36 I Dag Østerbergs beskrivelse lever Merleau-Ponty opp til dette idealet: "Merleau-Ponty åpner som regel med inngående å beskrive en oppfatning som ikke er hans egen. Han gjengir den uten snev av fordreining eller spott, slik at leseren lett kan komme til å tro at han taler på egne vegne. Ved å yte motstanderen størst mulig rettferdighet og unngå enhver karikatur, skal angrepet som følger bli desto mer virkningsfullt når det endelig kommer" (Merleau-Ponty 1994).

risikoen omtalte Wander allerede i 1976:

The problem is that the two cannot be distinguished structurally: the form which today is used to proclaim truth, may tomorrow in a different context with a different audience, be used to persuade. The form remains constant; the intent varies.

Også Habermas³⁷ har gjort oppmerksom på det samme ved å påpeke at latent strategisk kommunikasjon er parasitær i forhold til de opprinnelige kommunikative handlingenes former. Siden samfunnsvitenskapelige tekster alltid vil virke i nye kontekster, betyr dette at den retoriske kritikken av dem ikke er et avsluttbart prosjekt, men noe som må følge samfunnsvitenskapen. Den vil ikke være avhengig av en stadig mer utviklet metodikk, heller ikke av noe mer enn generelle veiledende teorier. Stort sett vil den bare være avhengig av at noen vil utføre kritikken.

Med denne kritikken bør retorikkfaget gå utover tekstenes intensjonalitet og dermed over grensen til andre tekstdisipliner, først og fremst diskursanalysen. Om retorikere skal få lyst til å gi de samfunnsvitenskapelige tekstene en kritisk behandling som ikke først og fremst avslører deres forfattere, men gir både forfatterne og oss ny kunnskap, må man gå utover de kommuniserendes egen selvforståelse hvor man hjelper dem på deres egne premisser. Man må i stedet se på makten disse tekstene utøver innenfor den større kulturkonteksten som de selv har bidratt til å forme. Det er her ikke nok å åpne for også uintenderte effekter som bare styrker inntrykket av forfatteren som *stort sett* opphavet til sin egen tale. Retorikkfaget bør i stedet erstatte den særegne antropologien som i dag skiller faget fra andre tekstdisipliner med et mer ydmykt syn på taleren. En kan i stedet regne ham som den

37 Habermas (1984).

første og grundigst overtalte av sin (egen) tekst. Studieobjektet for en slik kritisk retorikk blir som hos Aristoteles fortsatt makt, men ikke den byttemakt subjektets overtalelse av hverandre representerer. Retorikkfaget bør i stedet studere også den struk-

turelle makten som fremtrer i diskursens overtalelse av oss alle slik den kommer til uttrykk i enkelttekster. Med et nyord kan man si at retorikken ikke lenger bør studere overtalelsen, men Overtalen.

Om forfatteren:

Magne Gjerstad er ansatt som stipendiat ved Senter for pedagogiske tekster og læreprosesser ved Høgskolen i Vestfold, hvor han arbeider med den videregående skolens lærebøker i samfunnskunnskap. Han har tidligere gjort en kritisk studie av en lærebok av den kjente norske samfunnsforskeren Thomas Mathiesen.

Litteratur:

- Andersen, Øivind (1995): *I retorikkens hage*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Aristoteles (1995): *Treatise on Rhetoric*. Oversatt av Theodore Buckley. Prometheus Books, New York.
- Berge, Kjell Lars (1998): "Retorikken & Tekstologien", i: *Rhetorica Scandinavica* 6/98.
- (2002): "Etterord", i: Tønnesson (red) *Den flerstemmige sakprosaen*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Billig, Michael (1996): *Arguing and thinking: a rhetorical approach to social psychology*. 2. utg. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bitzer, Lloyd F., Edwin Black (red.) (1971): *The Prospect of Rhetoric – Report of the National Developmental Project*. Prentice-Hall, New Jersey.
- Black, Edwin (1997): "The Prospect of Rhetoric: Twenty-Five Years Later", i: Enos/McNabb (red.): *Making and unmaking the prospects of rhetoric*. Lawrence Erlbaum, New Jersey.
- Brown, Richard Hardy (red.) (1992): *Writing the social text – poetics and politics in social science discourse*. Aldine de Gruyter, New York.
- Brown, Richard Hardy (red.) (1995): *Postmodern representations – truth, power, and mimesis in the human sciences and public culture*. University of Illinois Press.
- Brown, Richard Hardy (1998): *Toward a democratic science – scientific narration and civic communication*. Yale University Press.
- Burke, Kenneth (1969): *A Rhetoric of Motives*. University of California Press, Los Angeles.
- Ceccarelli, Leah (2001): *Shaping science with rhetoric*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Edmondson, Ricca (1995): "Rhetoric and Truthfulness: Reporting in the social sciences", i: Brown (red.): *Postmodern representations – truth, power, and mimesis in the human sciences and public culture*. University of Illinois Press.
- Eide, Tormod (1999): *Retorisk leksikon*. Spartacus, Oslo.
- Enos, Theresa, Richard McNabb (red.) (1997): *Making and unmaking the prospects of rhetoric*. Lawrence Erlbaum, New Jersey.
- Flatseth, Merethe (2003): "Metaforenes makt", i: Berge/Meyer/Trippestad (red.) *Maktens tekster. Makt- og demokratiutredningen 1998-2003*. Gyldendal Akademisk, Oslo.
- Gaonkar, D. P. (1997): "The Idea of Rhetoric in the Rhetoric of Science", i: Gross/Keith (red.) *Rhetorical Hermeneutics. Invention and Interpretation in the Age of Science*. State University of New York Press, Albany.
- Gjerstad, Magne (2001): *Kan Thomas Mathiesen forsvares? En vitenskapsretorisk studie*. Skrifter fra prosjektmiljøet Norsk Sakprosa, nr 5.*
- (2003a): *Svar til Thomas Mathiesen*.*
- (2003b): "Samfunnsvitenskapenes tekstmakt", i: Berge/Meyer/Trippestad (red.) *Maktens tekster. Makt- og demokratiutredningen 1998-2003*. Gyldendal Akademisk, Oslo.
- (2003c): *Tilbakevisning av Thomas Mathiesen kritikk*.*

- Gross, Alan G., William M. Keith (1997): *Rhetorical Hermeneutics. Invention and Interpretation in the Age of Science*. State University of New York Press, Albany.
- Habermas, Jürgen (1984): *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1. Polity Press, Cambridge.
- Halliday, M.A.K. (1998) "Språk, kontekst og tekst: aspekter ved språk i et sosialsemiotisk perspektiv", i: Berge/Coppock/Maagerø (red.): *Å skape mening med språk – En samling artikler av M.A.K. Halliday, R. Hasan og J.R. Martin*. LNU/Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Jasinski, James (2001): *Sourcebook on rhetoric – Key Concepts in Contemporary Rhetorical Studies*. Sage Publications.
- Kjeldsen, Jens Elmelund (2001): "Skandinavisk retorikvidenskab", i: *Rhetorica Scandinavica* 20/2001.
- Kock, Christian (2003): "Magtkamp eller statskunst: Politisk kommunikation på mediernes præmisser", i: Berge/Meyer/Trippestad (red.): *Maktens tekster. Makt- og demokratiutredningen 1998-2003*. Gyldendal Akademisk, Oslo.
- Mathiesen, Thomas (1995): *Kan fengsel forsvares?* 2. utg. Pax, Oslo.
- (2002): *Vitenskapsretorisk analyse og fængselsforskning. Et svar*. *
- (2003a): *En replikk*. *
- (2003b): *Retorikkanalyse og faglig kunnskap. En replikk til et kapittel i Maktens tekster*. *
- Merleau-Ponty, Maurice (1994): *Kroppens fenomenologi*. Pax, Oslo.
- Nelson, John S., Allan Megill, Donald N. McCloskey (red.) (1987): *The Rhetoric of the Human Sciences. Language and Argument in Scholarship and Public Affairs*. The University of Wisconsin Press.
- Schön, Donald A. (1992): "Generative metaphor: A perspective on problem-setting in social policy", i: Andrew Ortony (red.) *Metaphor and thought*. 2. utg., Cambridge.
- Simons, Herbert W. (red.) (1989): *Rhetoric in the human sciences*. Sage Publications, London.
- Simons, Herbert W. (red.) (1990): *The rhetorical turn. Invention and persuasion in the conduct of inquiry*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Tønnesson, Johan L. (2001): *Vitenskapens stemmer – Vitenskapsbilder, dialogisme og forskernærver i fire historiefaglige tekster for allmennheten*. Sakprosa nr. 2. Skrifter fra prosjektmiljøet Norsk Sakprosa, Oslo.
- (2002): *Den flerstemmige sakprosaen*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Van Dijk, Teun A. (1998): *Ideology – a multidisciplinary approach*. Sage, London.
- Vickers, Brian (1988): *In Defence of Rhetoric*. Clarendon Press, Oxford.
- Volosinov, V. J. (1929/1973): *Marxism and the Philosophy of Language*. Seminar Press, New York.
- Wander, Philip C (1976): "The rhetoric of science", i: *Western Speech Communication*, 226-235.
- Woolgar, Steve & Dorothy Pawluch (1985): "Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations", i: *Social Problems*, 32:3.

* Ordsiftet mellom Mathiesen og meg er tilgjengelig på nettstedet til prosjektmiljøet Norsk Sakprosa, <http://www.hf.uio.no/inl/-sakprosa/index.html>, og på nettstedet til Institutt for Kriminologi og retts sosiologi, www.jus.uio.no/irs/. Min bok er for øvrig tilgjengelig som pdf-fil på førstnevnte nettsted.